

Modern Türkiye Tarihinde Dönüm Noktaları Ve Kaçırılan Fırsatlar; Olaylar Nerelerde Farklı Yöne Gidebilirdi?*

Erik Jan ZÜRCHER¹

Yaklaşık otuz yıldır şu ya da bu şekilde Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet Türkiye'si'nin ilk dönem tarihiyle, yani kabaca 1880-1950 arası dönemle ilgileniyorum. Bu zaman zarfında ilgilendiğim konular Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı askerlerinin siperlerdeki yaşantısından 1926'nın siyasal tasfiyesine, Sultan Reşad'ın 1911'deki Kosova ziyaretinden 1930'ların sonlarında Türkiye'yi ziyaret edenlerin yazdıklarına kadar büyük bir çeşitlilik gösterir. Yine de bu farklı araştırmaları birbirine bağlayan, derseniz Büyük Anlatı diyebileceğiniz bir çizgiyi fark etmek mümkündür ve bu, Osmanlı son dönemi, özellikle de Jön Türk dönemi ile Kemalist Cumhuriyet arasındaki siyasal, ideolojik ve toplumsal devamlılıktır. Ben bu anlatı içerisinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ancak savaş yıllarının mirası, toplum mühendisliği ve milliyetçi ekonomik politikaları sayesinde ortaya çıkabildiğini öne sürerek, Birinci Dünya Savaşı'nın önemini vurguladım. Ayrıca göçün tüm bu süreçler içerisinde oynadığı role de değindim.

Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ulus devlete, görünüşte laiklik taraftarı (ancak laik olmayan) Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşümünü çalışan biri, bu süreci kaçınılmaz olarak görmeye meyledebilir. Bu varsayım bugün hâlâ Türkiye üzerine pek çok çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Ancak başka bir yerde belirttiğim gibi, Türk ulusunun şartlar olgunlaştığında ortaya

* Bu yazı, Erik Jan Zürcher'in, 26 Ekim 2007'de Hollanda Yüksek Öğretim Enstitüsü (NIHAnkara)'nde yaptığı konuşmanın metnidir. İngilizce olarak yapılan konuşma, konferansın ev sahiplerinden ODTÜ Tarih Topluluğu üyeleri tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Yazının yayınlanmasına izin verdikleri için Erik Jan Zürcher ve Hollanda Yüksek Öğretim Enstitüsü'ne teşekkür ederiz.

¹ Leiden Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

çıkmaaya hazır bir şekilde İmparatorluk içinde gizli olduğu (Bernard Lewis'ten alıntı) varsayımı sorgulanmalıdır. Aynı sorgu, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde devri kapanmış ve can çekişen bir yapı olduğu ve Türk, Yunan, Arap ya da Ermeni "milli" çözümünün tek mümkün yol olduğu düşüncesi için de geçerlidir. Mustafa Kemal Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı sonunda milli mücadele hareketinin lideri olarak ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktan çok uzaktı ve Kemalist milliyetçilik ve laiklik, Cumhuriyet'in ilk dönem yönetici sınıfının elindeki tek seçenek değildi. Eğer Osmanlı son döneminin toplumsal ve siyasal gelişmelerine bu devrin insanların sahip oldukları seçeneklere dair gerçekçi bir anlayışa sahip olacaksak, zihnimizi ulus devletin doğuşunu kaçınılmaz sonuç olarak gören ve son dönem Osmanlı tarihini ulus devletin tarih öncesine indirgeyen teleolojik kafa yapısından kendimizi kurtarmak çok önemlidir. Biz geçmişte olan olayların sonucunu bilmenin rahatlığıyla o dönemde "imparatorluğun alaca karanlığının" yaşandığını biliyoruz. Ancak o günün şartlarında bu gerçek bu denli açık görünmeyebilir. Tabii ki Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü üzerine kurgulamalar 20. yüzyılın başlarında yaygındı; ama zaten yaklaşık bir yüzyıldır durum böyleydi.

Eğer dönemin tarihine olmuş olanları bilmenin avantajı olmaksızın yeniden bakarsak, şu soru kendiliğinden karşımıza çıkar: Olaylar nerede farklı bir yöne gidebilirdi? Osmanlı ve Türk tarihini şekillendiren dönüm noktaları nelerdi? Elbette bunların bazıları, anayasal devrim, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Cumhuriyet'in ilanı, önemi aşikâr olaylardır. Öte yandan ben bu gece Türkiye'nin tarih yazımında öyle adlandırılmamış olan bazı dönüm noktalarını gözden geçirip, eğer işler başka türlü gitseydi gerçekleşmesi mümkün olan alternatif yollar üzerine fikir yürüteceğim. Bu nedenle bu sunum özgün bir araştırmaya dayandığını iddia etmemektedir; bu çalışma bir düşünce denemesi ve bir "olgusalılık karşıtı" tarih çalışmasıdır.

Böyle bir tartışmanın, aslında son dönem Osmanlı tarihi üzerine herhangi bir tartışmanın, Hicri takvim kullanan eski kuşaklarca '93 Harbi' diye bilinen 1877-1878 felaketinden başlamak gerekir. Bu olayın önemini görmezden gelmek zordur. Olayların ana gelişimini özetlediğimizde; Nisan 1876'da, Bosna'daki Hıristiyan ayaklanmasının ertesinde, Romanya ve Rusya'yı üs edinmiş Bulgar milliyetçileri Tuna'nın güneyinde bir ayaklanma örgütlediler ve bu ayaklanma Osmanlılar tarafından başıbozuklar denilen milisin yardımıyla acımasızca bastırıldı. 15.000 kadar Bulgar köylüsü bu düzensiz güçler tarafından öldürüldü. Bu güçlerin çoğu Kafkasya'dan Rusya'nın baskısıyla on yıl önce kopup gelmiş Çerkeslerden oluşuyordu. Bu olaylar, Osmanlıların Sırbistan ve Karadağ'la savaşmasına yol açtı ve Osmanlıların bu savaşı ancak üç ayda

kazanabildiler. Ayrıca bu süreç, İngiltere’de William Gladstone’un 1876 Eylül’ünde ünlü risalesi *Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu*’nu yayınlamasına yol açtı ve 200.000’den fazla satılan bu risale İngiltere’deki liberal ve Hıristiyan görüşü Osmanlılar aleyhine çevirdi ve Rusya Bulgarlar lehinde müdahale ettiği, Osmanlılar yalnız bırakıldı.

İstanbul’da Eylül’de düzenlenen bir konferansta, Hıristiyan valiler yönetiminde iki özerk Bulgar eyaletinin kurulması teklifi, Osmanlı hükümeti tarafından reddedildi. Bunun sonucunda Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında Nisan 1877’de savaş çıktı. Rus saldırısı batıda ünlü Gazi Osman Paşa tarafından Plevne’de, doğuda da Kars’ta durduruldu. Ancak Kasım ve Aralık’ta kaleler düşünce Osmanlı direnişi kırıldı ve Ruslar Yeşilköy’e kadar ilerledi. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa’daki hakimiyetine son veren bir barış antlaşması imzalamaya zorlandı. Berlin Konferansı’nda şartlar biraz yumuşatıldı, fakat yine de toprak, gelir ve itibar kaybı açısından felaketin boyutu o kadar büyüktü ki sonrasında gelen Abdülhamit dönemi ancak yavaş bir iyileşme ve düzelleme, idari, kültürel ve mali bir denge bulma dönemi olarak görülürse anlamlandırılabilir. Abdülhamit rejiminin aşırı önlemlerinin, Padişah’ın kendisinin büyüyen paranoyasından beslendiği söylenebilir. Ancak 1878’de neredeyse her şeyin kaybedilmiş olduğu hissini de bu önlemlerin sebebi olduğu kesindir.

93 Harbi, ayrıca, belgelerle sabit bir insanlık trajedisine yol açtı. Yaklaşık yarım milyon Müslüman mülteci, kalıcı olarak kaybedilen topraklarını terk etti ve İmparatorluk içinde başka yerlere yerleştirildi. Bu, bir kuşak sonra ciddi sonuçlar doğurdu. Bu trajedinin anısı, mülteci ana-babalarca 70’lerin sonlarında ve 80’lerin başlarında doğan çocuklarının zihnine canlı bir biçimde kazındı ve bu çocuklar yirmi yıl sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin aktif üyeleri olduklarında, başka bir 93 Harbi korkusu onların zihni yapılarının bir parçası olmuştu. Ermeni katliamının önderlerinin çoğunun, muhacirleri ve muhacirlerin çocuklarını içermesi tesadüf değildir. Dr. Bahattin Şakir’in ebeveyni Bulgaristan’dan göç etmek zorunda kalmıştı, Diyarbakır Valisi Çerkes Mehmet Reşit, bizzat Kafkasya ve Bulgaristan kaçağıydı. Yunanlıların 1914’te Batı Anadolu’dan çıkarılmasını örgütleyen Celal Bayar Gemlik doğumluydu ama aynı zamanda Bulgar mültecisi bir ailenin çocuğuydu. Bu insanlar 1878’de anavatanını kaybetmenin travmasını yaşamışlardı ve bunun tekrarlanmasını engellemekte kararlıydılar.

Ancak ya savaş çıkmasaydı? Bu durumda cazip olan eğilim 1876’da ilan edilen parlamenter ve anayasal rejimin devam etmesi olurdu. Anayasa, her ne kadar bazı hükümleriyle Belçika’daki orijinalinden daha az liberal olsa da 19.

yüzyıl ortalarındaki Avrupa uygulaması çizgisindedir. Robert Devereux'nun belirttiği gibi meclis seçimleri modern anlamda demokratik olmaktan uzak da olsa, meclis iki dönemdeki çalışmalarıyla kendini aklamıştır. Abdülhamit'in savaş olmaksızın meclisi süresiz tatil etmesi çok zor olurdu ve meclis olgunlaşmak ve deneyim kazanmak için bir fırsat elde edebilirdi. Bu durum farklı etnik grupların kendi ilgileri doğrultusunda seslerini duyurabilecekleri bir platform oluşturabilirdi ancak, liberaller ve muhafazakârlar şeklinde oluşabilecek bir ayrışmanın etnik ayrışmaların ötesine geçip bu etnik gerginliği belli ölçüde azaltması da mümkün olabilirdi. Bu belki uzun vadede ayrılıkçı milliyetçiliğin ilerlemesini durduramayacaktı, ancak hem Türklerin hem de yeni kurulan diğer devletlerin daha güçlü sivil ve demokratik geleneklere sahip olmasını sağlayabilirdi. Başka bir deyişle Osmanlı İmparatorluğu tarihinin son dönemi Habsburg İmparatorluğu'nunkine biraz daha benzer hale gelebilirdi.

Bunların yanı sıra savaş olmasaydı muhacir sorunu bu denli önem kazanmayabilir ve olasılıkla 1880'lerin Jön Türk kuşağı Hıristiyan topluluklara karşı kin ve intikam duygularıyla dolmayabilirdi.

Elbette bu savların pek çoğu 1912 Ekim'inde patlak veren Balkan Savaşı için de tekrarlanabilir. Bunu bir bakıma 93 Harbi'nin devamı olarak görmek de mümkündür. Çünkü Balkan devletlerini İmparatorluğa saldırmaya zorlayan şey 1878'in, özellikle Makedonya'da, çözülmemiş sorunları ve bu devletlerin karşılanmamış istekleriydi. Balkan Savaşı bir kez daha 35 yıl öncesindeki yakını ölçüde bir sığınmacı akınına sebep olmuş, Ege ve başkentte bulunan Balkan kökenli Jön Türklerin önemli bir kısmı atalarının yurdundan olmuştu. Onların kızgınlıkları ve Anadolu'da benzer bir olayın meydana gelmesini engellemek konusundaki kararlılıkları, Bahattin Şakir'inkine benzer bir militanlığı ortaya çıkardı. Bitlis ve Halep'in 1915-16 dönemindeki kötü nam salmış valisi Abdülhalik Renda (Balkanlar'ın batısından Yanyalı) ve Birinci Dünya Savaşı boyunca iskan uygulamalarını yöneten Şükrü Kaya (Koslu) bunlara örnek olarak gösterilebilir. 1878'de olduğu gibi Balkan Savaşı'ndaki askeri felaket bu kez 1913 Ocak'ındaki İttihatçı hükümet darbesi vasıtasıyla sıkıyönetimin zorla kabul ettirilmesine sebep oldu. Meclis bu kez tatil edilmedi. Ancak karar alma rolü üstlenemeyecek kadar zayıf düştü.

Bence Türk tarihi üzerinde kalıcı iz bırakan bir diğer dönüm noktası İstanbul'da 1909 yılında gerçekleşen ve 31 Mart Vakası olarak bilinen ayaklanmadır. Özünde bu ayaklanma başkentteki dini eğitim kurumlarına mensup öğrenci gruplarından destek alan Taşkışla'daki memnuniyetsiz İstanbul garnizonu askerlerinin isyanıydı. İsyancıların şikâyetleri çeşitlilik gösteriyordu. Askerleri çileden çıkararak, 9 ay önceki anayasa devriminden bu yana Jön Türk

yetkililerinin uyguladığı katı disiplindi. Örneğin artık talimler esnasında namaz kılmak için ara verilmiyordu. Harp akademilerinden genç subayların alaylı subayların yerini almaya başlaması, ordudaki hoşnutsuzluğun bir diğer sebebiydi. Medrese öğrencilerini kızdıran ise sınavlarını zamanında geçememeleri durumunda artık askerlikten muaf tutulmayacak olmalarıydı. İsyan başkentte eski rejimden çıkar sağlayıcılarca, özellikle de Abdülhamit'in devasa istihbarat ağında jurnalcilikle istihdam edilmiş ya da devlet kurumlarında rahat koşullarda memurluklar edinmiş ve Jön Türklerin artık bu tür aşırı istihdamı tasfiyeye giriştiği gruplarca desteklendi. Küçük ulema da bu gruplara katıldı. Onların rahatsızlığı, büyük ihtimalle, İttihatçıların sürdürdüğü ve özendirdiği laik yaşam tarzıydı. Bu muhalefet isyan öncesindeki birkaç hafta boyunca Nakşibendî dervişi Vahdeti'nin güdümündeki İttihad-ı Muhammedi isimli örgütün yayın organı olan *Volkan* gazetesi tarafından desteklenmişti. Ahrar Fırkası'na mensup muhalif politikacıların isyan hazırlıklarının perde arkasında rol almış olmaları da muhtemeldir.

Şikâyetlerin yapısındaki çeşitlilik isyancıların hükümetten bulunduğu taleplere de yansiyordu. Birkaç İttihatçı yetkilinin ve siyasetçinin görevlerinden uzaklaştırılmasını ve isyancılara genel af çıkarılmasını talep etmişlerdi. Siyasal talepleri ise şeriatın geri gelmesinden öteye geçmiyordu. Görünüşe göre isyancıların üzerinde hemfikir olabildiği tek nokta da buydu. Öte yandan böyle bir talepte bulunulması ilginç bir durum ortaya koyuyordu. Çünkü şeriatın kaldırılması gibi bir durum asla söz konusu olmamıştı. Bu talebin altında yatan asıl isteği herhalde, geleneksel "adil" düzenin yeniden kurulması ve Jön Türklerin başlattığı yeni uygulamaların kaldırılması şeklinde yorumlamak gerekir.

İsyan 11 gün sonra İttihat ve Terraki'ye sadık birlikler tarafından nispeten kolay bir biçimde bastırıldı. Sıkıyönetim ilan edildi ve çok sayıda isyancı alelacele yargılanıp asıldı. Buna rağmen isyan yine de Jön Türk kuşağının ve onların takipçilerinin ortak zihninde derin izler bırakan sarsıcı bir tecrübe oldu. Bu travmanın sebebi, kendine "Hürriyet Kahramanları" ya da ilerlemenin öncüsü gözüyle bakan İttihatçı yönetimin, kendi başkentinde dahi aslında ne denli kırılğan olduğunun ortaya çıkmasıdır. Bu yönetim bir sabah başıboş asker ve öğrenci takımı tarafından devrilmiş, halk ne Jön Türkleri ne de anayasayı kurtarmak için kılını kıpırdatmamış ve İttihatçı yönetim ancak ordunun müdahalesiyle yeniden ayağa kalkabilmişti. Nisan 1909 olayları Jön Türk kuşağının içine derin bir korkunun yerleşmesine sebep oldu. Bu korku cahil halk kitlelerinin dinci fanatikler tarafından kullanılması korkusudur ki irtica terimi tam da bu dönemde yaygın olarak kullanılmaya başlamış gibi gözükmekte-

dir. Bundan böyle Jön Türkler (aynı şekilde İttihatçılar ve daha sonra Kemalistler) olayları aydınlanma ve karanlığın süregelen savaşından ve kolay kandırılan cahil halkın doğru seçimi yapma konusundaki güvenilmezliğinden dem vuran büyük bir anlatının parçaları olarak yorumlayacaklardı.

1925 Şubat'ında Diyarbakır'ın kuzeyinde Nakşibendi dervişi Şeyh Sait tarafından başı çekilen ve halifelikle şeriatın geri getirilmesini talep eden (ki bunlar halen kaldırılmış değildi) bir isyan ortaya çıktığında, Milli Meclis'teki Kemalist temsilciler isyanın 31 Mart olayı ile taşıdığı benzerlikleri fark etmekte gecikmediler. 1930 Aralık ayında kendilerini hilafet ordusu olarak adlandıran küçük bir derviş grubu batı Anadolu kasabası Menemen üzerine yürüyüp orada yedek subay olarak görev yapmakta olan genç bir öğretmeni törensel bir şekilde öldürdüklerinde aynı şey yineleni. Burada Kemalistleri asıl sarsan şey tıpkı 31 Mart Vakası'nda olduğu gibi kasaba halkının ne genç subayı ne de laik cumhuriyet rejimini korumak için parmağını kıpırdatmamasıydı.

31 Mart'ın, Şeyh Sait'in ve Menemen'in mirası, Kemalistlerin günümüz gelişmelerini algılayışına aracılık eden hâkim anlatı olarak bugün hâlâ varlığını sürdürmektedir. İttihatçı idarenin neticede silahlı güçler yardımıyla yeniden inşa edildiği bugünün Kemalistlerince de unutulmamış olan bir derstir. Peki Nisan 1909 olayları olmasaydı, irtica kavramı ve bunu takip eden Maniheizt toplum anlayışı bu kuşağın ve bu kuşağın yetiştirdiği kuşakların zihninde bu denli güçlü bir şekilde yerleşmeyebilir ve ordunun siyasete sıkça müdahale etmesi gibi bir gelenek oluşmayabilirdi demek, çok mu ileriye gitmek olur?

Bence 20. yüzyılın genellikle göz ardı edilen 3. dönüm noktası Kemalist rejimin yapısında ve Türk milliyetçiliğinin karakterinde 1930'ların başında yaşanan değişimdir. Hepimizin bildiği gibi Mustafa Kemal Paşa eski dostu Fethi Bey'i 1930 yılında Halk Partisi'nin temel ilkelerini (laiklik, cumhuriyetçilik, milliyetçilik) paylaşan ancak daha ekonomik ve siyasal bir liberalizm savunan bir muhalefet partisi kurması için yüreklendirmişti. Bu partinin, Serbest Cumhuriyet Fırkası, özellikle ülkenin gelişmiş batı bölgelerinde büyük bir halk desteği kazandığı görülünce, parti 3 ay içinde kapatıldı. Halk Partisi yönetimi bu denemeden hiç memnun kalmamıştı ve giderek artan bir baskının ortaya çıkması sonucu halen parti liderliğini sürdüren cumhurbaşkanı tarafsızlığını bir yana bırakıp kendi partisinden yana tavır aldı. Kasım ayında Mustafa Kemal pes etti. Küstürülmüş olan Fethi Okyar var olan siyasal arenanın başkanıyla karşı karşıya kalmaktansa partiyi kapatmaktan başka seçeneği olmadığını hissetti.

Fakat bu Türkiye'nin siyasal manzarasında daha çok şeyi etkileyecek değişimin sadece başlangıcıydı. Serbest Cumhuriyet Fırkası kapandıktan bir ay sonra, Menemen olayı Kemalist liderliği şok etti. Mustafa Kemal Paşa'nın baştaki, halkı tehcir etmek ve Menemen'i yerle bir etmek planı hiç uygulanmamış olsa da, bu durum parti içindeki müfritlerin konumunu güçlendirdi. Şimdi onlar bütün özgün sivil toplum örgütlerini kapatmak ve ülkenin toplumsal ve kültürel hayatını tamamıyla parti kontrolü altına sokmak üzere bir kampanyaya kalkıştılar. Baskı altına alınan bu tür örgütlerin ilki Türk Ocakları'ydı. Esasen 1912'de Jön Türklerin milliyetçi kanadı tarafından kurulan bu dernek, Cumhuriyet kurulduktan sonra eğitim bakanı olan Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından yeniden canlandırılmıştı. Örgüt 1931'de kapatıldığında, 30.000 üstünde üyeye sahip 267 kulüpten oluşan bir ağ ile, dersler, kurslar, sergi ve konserler içeren bir programı vardı. 1932'de bu kulüpler çok benzer programları olan fakat doğrudan Halk Partisi'ne bağlı Halk Evleri ile yer değiştirdi.

Aynı yıl, 1931'de, Mustafa Kemal ile Fethi Okyar'ın eski bir arkadaşı olan Arif Oruç tarafından yayımlanan ve hükümet politikalarına eleştiri getiren son gazetelerden biri olan *Yarın*, "ulusun genel politikalarına karşı" makale yayımlayan her gazeteyi hükümetçe kapatma yetkisi veren yeni sert basın yasasının kabul edilmesinden sonra kapatılmıştır. 1933'te İstanbul'daki Darülfünun resmen kapatıldı ve İstanbul Üniversitesi olarak yeniden yapılandırıldı. Bu operasyonun amacı elbette kısmen Türkiye'deki akademik eğitimin düzeyini yükseltmekti fakat aynı zamanda bir ideolojik temizlikti. Üniversite tekrar açıldığı zaman önceki profesörlerin sadece üçte birine yeniden iş verilmişti.

Aslen bağımsızlık savaşında aktif olan kadınlar tarafından kurulan Türk Kadınlar Birliği'nin kendini feshetmeye zorlandığı 1935 yılı, bağımsız sivil toplum kurumlarına saldırının en yüksek noktaya çıktığı zamandı. Birlik daha 1928'de siyasal isteklerini bırakmak zorunda kalmış ve bir sosyal dernek olarak yaşamını sürdürmüştü, fakat bu kez faaliyetleri bütünüyle durduruldu, çünkü sözde, derneğin amaçları (kadınlar için eşit haklar) hükümet tarafından zaten gerçekleştirilmişti. Ayrıca 1935'te kendisi de bir mason olan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Türkiye Büyük Doğu Locası'na bağlı bütün mason localarına yaz tatillerini süresiz olarak uzatmalarını söylemiş ve localar 12 yıl boyunca kapalı kalmıştır. Hatta parti içindeki muhalif akımlara daha önce bir derece koruma sağlamış olan İnönü ve Atatürk parti başkanlığı içindeki müfritlere karşı pes ettiğinde, özellikle 1932-1934'te daha ilerici bir toplumsal devrimi destekleyen *Kadro* dergisini yayınlayan grup da faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır.

Bu baskı dalgasının en ilginç yönü kapatılan örgütlerin tamamının Kemalist dünya görüşünün temel unsurlarını paylaşmış olmalarıdır. Bu örgütler içindeki insanlar genellikle milliyetçi, laik, eğitime ve özgürlüğe inanan kişilerdi. Bu durum, bu grupların baskısını 20'lerin ortasındaki tarikatlardakinden çok daha farklı yapar. 30'lardaki sivil toplum baskısı esasen ideoloji ile ilgili değil, devletin bir kısmını parti aracılığıyla totaliter kontrol altına alma teşebbüsü olduğu sonucunu çıkarmamız gerekir. Ayrıca, 30'lu yıllar Kemalist milliyetçiliğin içeriğinin değişimine de şahit oldular. Git gide artan, dar görüşlü ve yabancı düşmanlığı yapan bir milliyetçilik vardı, Mahmut Esat ve Yunus Nadi gibi isimler bu söylemde baskın çıkan isimlerdi. Onların düşüncesine göre, Cumhuriyet'in Müslüman olmayan vatandaşları açıkça 'yabancılar' olarak nitelendiriliyordu. Bu gelişme tabii ki sadece Türkiye'ye özgü değildi. Doğrusu, bütün Orta ve Doğu Avrupa'da hakim olan bir eğilimin yansıtmasıydı.

Eğer 1930–1935'teki yön değişimi olmasaydı, ne olurdu? Mustafa Kemal Paşa üç ay önce çizdiği yola bağlı kalmış olsa ve parti üstü konumunu korumuş olsaydı, Serbest Cumhuriyet Fırkası muhtemelen varlığını sürdürebilir ve yirmi yıl sonraki Demokrat Parti'ye benzer bir rol üstlenebilirdi. Kemalist rejim 1930'larda, muhtemelen İkinci Dünya Savaşı sırasındaki ekonomik zorluk ve baskı ile geçen yıllardan sonra 1950'de olacağı kadar gözden düşmüş değildi, fakat serbest seçimlerde SCF gene de hesaba katılması gereken bir güç olacaktı. Eğer Mustafa Kemal bir dereceye kadar çoğulculuğu destekleseydi, CHF içindeki müfritlerin daha önce belirttiğim totaliter eğilimleri meydana getirebilmelerini düşünmek daha zor olurdu. SCF'nin meydan okuması karşısında CHF'nin içindeki Kadro gibi muhalif gruplar, Bülent Ecevit'in ortaya attığı 'merkezin solu' programından 30 yıl önce Parti için yeni bir ideolojik konum belirleyebilirlerdi. Kadınlar Cemiyeti, Gazeteciler Derneği, Türk Ocakları ve mason locaları gibi sivil toplum örgütleri yıllar geçtikçe güçlerini toparlayabilirlerdi. Mahmut Esat Bozkurt gibi aşırı milliyetçilerin yabancı düşmanlığı eğilimleriyle düşüncelerini kabul ettirmeleri için belki daha az fırsat olacaktı ve 1934'te Trakya'daki Yahudi katliamı trajedileri ve 1942'deki Gayrimüslim burjuvayı ortadan kaldıran ayrımcı 'Varlık Vergisi'nden kaçınılabilecekti.

Bunun ötesinde, eğer "olguşallık karşıtı" örneğimizi daha ileri götürürsek, daha güçlü sivil toplum ile daha çoğulcu bir Türkiye belki (Atatürk'ün ölümünden sonra) Fransa eğilimli Fethi Okyar önderliğinde, yanında kıdemli muhalefet lideri Hüseyin Rauf Orbay (Balkan ve bağımsızlık savaşının kahramanı ve teyitli İngiliz hayranı) gibi biriyle, doğal olarak İkinci Dünya Savaşı

sırasında Müttefiklerin kampına daha uygun olabilirdi. Bildiğimiz gibi İnönü'nün Türkiye'si, 1939'da, Fransa ve İngiltere ile karşılıklı yardım anlaşması imzaladı fakat sonraki beş yıl boyunca Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan etmek dışında anlaşmaya uymadı. Daha liberal bir Türkiye yine zorlu bir pazarlık yürütecekti fakat muhtemelen 1939'da olmasa bile 1943'ün başlarında Almanlar savaşı kaybetmeye başladığında Müttefiklerin savaş güçlerine katılacaktı. O zaman Türkiye 1945'te kazananlar arasında olacaktı.

1945–1947 dönemi bence “olgusallık karşıtı” tarih yapma alıştırmalarında göz önünde bulundurulması gereken son bölümdür. Bu bölümün başrol oyuncusu şüphesiz İsmet İnönü'dür. İnönü 19 Mayıs 1945'te Türkiye'yi daha demokratik yapma isteğini ilan etti ve aynı yılın 1 Kasım'ında Türkiye'nin yeni bir muhalefet partisine ihtiyacı olduğunu bildirdi. Bildiğimiz gibi, bu muhalefet partisi Ocak 1946'da, dört eski CHF üyesi Demokrat Parti'yi kurduğunda ortaya çıkmıştır. Takip eden (Haziran 1947'den Temmuz 1946'ya alınan) seçimler, apaçık usulsüzlüklerle doluydu, fakat bu durumda bile Demokrat Parti Millet Meclisi'nde 62 sandalye kazanarak gücünü gösterebilmişti. 1930'da olduğu gibi, iki parti arasındaki gerilim şiddetle yükseldi ve CHP içindeki Başbakan Recep Peker önderliğinde geliştirilen düşmanca tutumla, bu muhalefetin meşruluğunu bozmak için Demokratları vatan haini, komünist ve hatta psikopat olarak damgalayarak, ellerinden geleni yaptılar. Fakat 1930'daki Mustafa Kemal'den farklı olarak, İsmet İnönü düşüncesinden vazgeçmedi. Peker'e danıştı ve Mustafa Kemal'in 1930'da Fethi Okyar ile yaptığı konuşmanın benzerini muhalefet lideri Celal Bayar'la yaptı. Sonra 12 Temmuz 1947'de, siyasal muhalefetin meşru ve doğal olduğunu söyleyerek, devlet organlarına tarafsız bir şekilde hareket etmeleri çağrısında bulunan bir beyanat yayınladı. Bu müfritlerin sonunu getirdi. Recep Peker istifa etmek zorunda kaldı. O zamandan seçimlere kadar geçen neredeyse 3 yıllık zaman içinde demokratikleşme süreci hız kazanarak devam etti. CHP muhalefetin programının büyük kısmını benimseyerek, yeniden popülerlik kazanmak için elinden gelen her şeyi yaptı, fakat 25 yıllık otoriter rejimin ardından Mayıs 1950'de Demokratları iktidara getirmiş olan seçmenlerin gözünde güvenilirliğini kaybetmişti.

Şimdi, eğer İsmet İnönü bu süreci desteklemeseydi, eğer Atatürk'ün 1930'da yaptığı seçimin aynısını yapsaydı ne olurdu? Bu durum, bence, Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın başlangıcı bağlamında ABD desteğini ve yardımını alma şansını mahvetmezdi. Türkiye'nin fazla itibar kaybettiği ve yalıtılma tehlikesi altında kaldığı bir savaştan sonra, İnönü reformları kısmen Batı'nın desteğinin sağlanması amacını taşıyordu. Ama yine de ABD, Güney Kore, Pakistan ve İran gibi rejimleri komünizmle mücadele çerçevesinde desteklediği-

ne göre, diktatörlük rejimindeki bir Türkiye'yle de ittifak kurabilirdi. Daimi diktatörlük, Türkiye'nin NATO'ya girmesini (her ne kadar 1952'de çok partili sisteme geçilmiş olsa dahi, NATO'nun Kuzey Avrupa ülkeleri hâlâ Türkiye'nin üyeliği konusunda tereddüt içindeydi) ve doğal olarak Avrupa Ekonomi Topluluğu'na girmesini engelleyebilirdi. Her şeyden önce Avrupalıların gözünde Türkiye'nin AET'ye aday ülke olmasının temel nedeni, bir NATO ortağı olarak önemi ve ekonomik büyüme için olasılıklarını arttırarak ülkeyi istikrarlı hale getirme arzusudur. Muhtemelen, Türkiye NATO üyesi olmamış olsaydı 1963'teki birlik anlaşması neticelendirilemezdi.

Bir İnönü daimi diktatörlüğünün Türkiye'yi Franco'nun İspanya'sına benzer bir konuma sokabileceğini varsaymak çok da olasılık dışı sayılmaz. Tabii ki rejimler bazı yönlerden çok farklılık göstermiştir. İnönü'nün katı laikliği Franco'nun fanatik bağnazlığıyla benzerlik içermez ve İspanya'da yönetim Türkiye'de görülmeyen şiddet ve zulmü sergilemiştir. Yine de her iki ülke güvenle Batı bloğu içinde yer alabilirdi, fakat NATO ve AET/AT dışında ve devlet güdümündeki bir ekonomik büyüme ile muhalif (özellikle sosyalist) akımların ve bölgesel azınlık hareketlerinin sertçe bastırıldığı ve merkezci yönetimlerle askerleştirilmiş toplumlar olarak var olacaklardı. Bu tür 1930'lara özgü siyasi yapının, İspanya'da Caudillo'nun 1975'te ölümüne kadar devam etmesi gibi, ordunun desteği ile 1973'te İnönü'nün ölümüne kadar devam edebilmesi olasılığı vardı. Ancak o zamana kadar bu tür bir yönetim, ülke içinde doğmakta olan orta sınıfların arzularına ve Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduramayacak ve muhtemelen de çökecekti.

Neticede, bütün alt üst oluşlara rağmen Türkiye'nin savaş sonrası gerçek tarihi bu "olgusallık karşıtı" senaryodan daha çekici görünüyor. Bununla birlikte madalyonun öteki yüzü de var. İspanya'da olduğu gibi yönetimin tamamen çökmesi diktatörce geçmiş ile köklü bir ayrılmaya yol açabilirdi. 1975'te İspanya'da Franco'nun yönetimi, katı Falanjistler muhiti dışında, meşruiyetini kaybetmişti. Bu da muhafazakârların, liberallerin ve sosyal demokratların, ciddi bir harici müdahale olmadan, siyasi meydana mücadele edip gerçek bir modern demokrasi yaratmalarına imkân verdi. 1945'ten sonra Türkiye diktatörlüğünün yumuşak iniş yapması, tek partili devletin esas yapıları ile ideolojik mirasın bir kısmının, bugün Türkiye'de bir hayli toplumsal ve siyasal gerilimin kaynağı olarak, çok partili ortamda varlığını devam ettirebildiği anlamına gelmektedir.

Bütün bunlar fantaziden ibarettir. 1878 ve 1913 savaşları yaşanmıştır. Nisan 1909 karşı devrimi Meşrutiyet dönemini kalıcı bir şekilde hasara uğratmıştır. Gelişim aşamasında olan Osmanlı parlamentosu 1878'de ve kısmen

1913'te dağıtılıp etkisiz bırakılmıştır. 1909 ve 1913'te sıkıyönetim altında orduya yönetimde egemen bir rol verilmiştir. Bundan on yıl sonra Mustafa Kemal Paşa ulusal egemenlik (hakimiyet-i milliye) fikrine dayalı bir cumhuriyet kurduğunda çok partili demokrasi yoluna gitmeye cesaret *etmemiş* ve yerine ülkede devlet ve partinin neredeyse totaliter egemenliğini sağlamayı öngörmüştür. Fakat çok kimsenin beklentisinin aksine, halefi İnönü, diktatörlük döneminden kalan mirasın çoğunu korumakla birlikte, çok partili demokrasinin gelişiminin yolunu açarak karşıt bir seçim yapmıştır.

Bununla birlikte, hayal ürünü olan bu alternatif senaryoların, biz tarihçiler için, hepimizin gayet iyi bildiği tarihsel gelişimleri kaçınılmaz olaylar olarak görme alışkanlığını hatırlatması, dolayısıyla zaman zaman geçmişteki olayların sonucunu bilmenin yararlarından kendimizi korumamız gerektiğini göstermesi bakımından, çok yararlı bir alıştırma olduğunu düşünüyorum.

Çevirenler: Nezh Bamyacı, Rabia Mandal, Çiğdem Oğuz, Abdullah Subaşı

Özet: Bu makalede tarihsel gelişim hakkındaki bilginin, bu gelişimin kaçınılmazlığı yönünde doğurduğu inanca karşı geliştirilmiş 'olsaydı' senaryolarının, Osmanlı-Türkiye tarihinin, 1878 ve 1912 savaşları, 1909 31 Mart Olayı ve Serbest Fırka ve Demokrat Parti deneyimi gibi dönüm noktaları üstünden tartışılarak, tarihsel olayların etkileşimlerini kavramak ve çözümlenmelerindeki yararları gösterilmektedir.

Anahtar sözcükler: Osmanlı-Türkiye tarihi, tarih yazımı, dönüm noktaları.

Abstract: The present essay reconsiders the historical moments of 1878, 1912 wars, 1909 March 31st Incident, and the experiment of Free Party and Democratic Party in Ottoman-Turkish history as a subject of what is called 'counter-factual' history, speculating on how things would have gone differently if the said events did take different courses.

Keywords: Ottoman-Turkish history, historiography, turning points, counter-factual history